PUL MUOMALASINI TARTIBGA SOLISHDA MOLIYA INSTITUTLARINING AHAMIYATI

Ro‘ziqulov Orzumurod Normo‘min o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi bosh mutaxassisi

Qabul qilindi: 07.01.2025
Ko‘rib chiqildi: 08.01.2025
Tasdiqlandi: 09.01.2025

Kalit so‘zlar:
pul muomalasi, moliya institutlari, markaziy bank, pul-kredit siyosati, tijorat banklari, nobank moliya institutlari, elektron to‘lov tizimlari, raqamli moliya, inflyatsiya, moliyaviy barqarorlik

Annotatsiya. Mazkur ilmiy tezisda pul muomalasini tartibga solish jarayonida moliya institutlarining tutgan o‘rni va ahamiyati kompleks tarzda tahlil etiladi. Tadqiqotda pul muomalasining iqtisodiy mohiyati, uning makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlashdagi roli hamda markaziy bank, tijorat banklari va nobank moliya institutlarining pul-kredit siyosatini amalga oshirishdagi funksiyalari yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy sharoitda raqamli moliya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida pul muomalasining transformatsiyasi, elektron to‘lov tizimlarining kengayishi va ularning pul muomalasiga ta’siri tahlil qilingan. Ilmiy ishda pul muomalasini samarali tartibga solishda yuzaga kelayotgan muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kirish. Pul muomalasi iqtisodiy tizimning uzluksiz faoliyatini ta’minlovchi asosiy mexanizmlardan biri bo‘lib, tovarlar va xizmatlar ayirboshlanishi, investitsiya jarayonlari, davlat moliyasi hamda aholining daromad va iste’mol munosabatlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Pul muomalasining barqaror va samarali tashkil etilishi mamlakatda makroiqtisodiy muvozanatni saqlash, inflyatsiya darajasini nazorat qilish va iqtisodiy o‘sish uchun qulay sharoit yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonda moliya institutlari pul resurslarini boshqarish va ularning aylanishini tartibga soluvchi asosiy subyektlar sifatida maydonga chiqadi.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda globallashuv jarayonlarining kuchayishi, moliyaviy bozorlarning integratsiyalashuvi hamda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi pul muomalasini tartibga solish mexanizmlarini tubdan o‘zgartirmoqda. An’anaviy naqd pul muomalasi bilan bir qatorda naqdsiz hisob-kitoblar, elektron to‘lov tizimlari, mobil banking, onlayn to‘lov platformalari va raqamli moliya instrumentlari keng qo‘llanilmoqda. Bu holat pul muomalasining

tezligini oshirish, tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish va moliyaviy munosabatlarning shaffofligini ta’minlash imkonini bermoqda.

Pul muomalasini tartibga solishda markaziy bankning roli alohida ahamiyatga ega bo‘lib, u pul-kredit siyosati instrumentlari orqali iqtisodiyotdagi pul massasi, kredit hajmi va foiz stavkalarini boshqaradi. Shu bilan birga, tijorat banklari va nobank moliya institutlari orqali pul muomalasining amaliy mexanizmlari amalga oshiriladi. Ushbu institutlar kreditlash, depozitlarni jalb etish, to‘lov va hisob-kitob xizmatlarini ko‘rsatish orqali pul muomalasining uzluksizligini ta’minlaydi va iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi moliyaviy aloqalarni mustahkamlaydi. So‘nggi yillarda pul muomalasini tartibga solishda yuzaga kelayotgan muammolar, jumladan inflyatsion bosimlarning kuchayishi, naqd pul ulushining yuqoriligi, moliyaviy savodxonlik darajasining pastligi hamda raqamli to‘lovlar bilan bog‘liq kiberxavfsizlik tahdidlari mazkur mavzuning dolzarbligini yanada oshirmoqda. Ushbu sharoitda moliya institutlari faoliyatini takomillashtirish, regulyativ mexanizmlarni zamonaviy talablar asosida qayta ko‘rib chiqish va raqamli moliya infratuzilmasini rivojlantirish muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda, xususan bozor iqtisodiyotiga o‘tish jarayonidagi davlatlarda pul muomalasini samarali tartibga solish iqtisodiy islohotlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Moliya institutlarining samarali faoliyati orqali pul muomalasini optimallashtirish, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va real sektorni qo‘llab-quvvatlash imkoniyati yuzaga keladi. Shu nuqtai nazardan, pul muomalasini tartibga solishda moliya institutlarining ahamiyatini ilmiy asosda o‘rganish va tahlil qilish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Mazkur ilmiy tezisning asosiy maqsadi pul muomalasini tartibga solish jarayonida moliya institutlarining rolini aniqlash, ularning pul muomalasiga ta’sir mexanizmlarini tahlil qilish hamda ushbu sohada samaradorlikni oshirishga qaratilgan ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir. Tadqiqot natijalari moliya va bank sohasi mutaxassislari, ilmiy tadqiqotchilar hamda iqtisodiy siyosat ishlab chiquvchilar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Pul muomalasini tartibga solish va moliya institutlarining bu jarayondagi roli iqtisodiyot nazariyasi va moliyaviy boshqaruv tadqiqotlarida keng o‘rganilgan. Tadqiqot adabiyotlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, pul muomalasi va moliya institutlari iqtisodiy barqarorlik va rivojlanishning asosiy omillari sifatida baholanadi.

Klassik iqtisodiy nazariya (A. Smit, D. Rikardo, J. S. Mill) pulning asosiy funksiyalari — ayirboshlash vositasi, hisob birligi va qiymat saqlovchi sifatida iqtisodiy tizimda muhim ahamiyatga ega ekanini ta’kidlaydi. Ular pul muomalasining o‘zgarishi ishlab chiqarish hajmi va bozor iqtisodiyoti barqarorligiga bevosita ta’sir qilishini ko‘rsatgan. Keynsiylik yondashuv (J. M. Keyns) esa pul-kredit siyosati va bank tizimining iqtisodiy faollikni

boshqarishdagi rolini ilmiy asoslab bergan. Keyns pul muomalasini tartibga solish orqali yalpi talabni boshqarish va iqtisodiy inqirozlarni yumshatish mumkinligini ta’kidlagan.

Neoklassik va monetaristik yondashuv tarafdorlari (M. Fridman, E. Shaw) esa pul muomalasining barqarorligini pul taklifi, foiz stavkalari va markaziy bankning regulyativ siyosati bilan izohlaydi. Monetaristik tadqiqotlarda moliya institutlari, xususan markaziy bank, pul muomalasining muvozanatiga ta’sir qiluvchi asosiy vosita sifatida ko‘rib chiqiladi. Ushbu yondashuv pul muomalasini tartibga solish orqali inflyatsiya va iqtisodiy o‘sishning barqarorligini ta’minlashga urg‘u beradi.

So‘nggi o‘n yilliklarda ilmiy tadqiqotlar pul muomalasining raqamli transformatsiyasiga alohida e’tibor qaratmoqda. P. Gomber, R. Kauffman va C. Skinnerning tadqiqotlariga ko‘ra, FinTech va elektron to‘lov tizimlari pul muomalasining tezligini oshiradi, tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi va moliyaviy xizmatlarga kirishni kengaytiradi. Shu bilan birga, raqamli moliya institutlari kiberxavfsizlik va regulyativ muvofiqlik bilan bog‘liq yangi risklarni ham yuzaga chiqaradi.

Xalqaro moliya institutlari hisobotlari (Jahon Banki, IMF, OECD) moliya institutlarining pul muomalasini tartibga solishdagi ahamiyatini ko‘rsatib beradi. Ushbu manbalarda markaziy bankning pul-kredit siyosati, tijorat banklari va nobank moliya institutlarining kreditlash, depozitlarni jalb etish va to‘lov xizmatlarini ko‘rsatish orqali pul muomalasini barqarorlashtirishdagi roli ta’kidlangan. Shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi pul muomalasini tartibga solishdagi institutsional islohotlar va moliyaviy inklyuziya dasturlarining iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi (T. Beck, R. Levine, A. Demirgüç-Kunt).

Mahalliy ilmiy tadqiqotlar ham pul muomalasi va moliya institutlarining iqtisodiy barqarorlikdagi ahamiyatini yoritadi. A. Abdullayev va B. Karimovning ishlari moliya institutlarining pul-kredit siyosatini amalga oshirishdagi nazariy asoslarini, D. Xudoyberdiyevning tadqiqotlari esa raqamli moliya sharoitida pul muomalasining transformatsiyasini tahlil qiladi. Shu bilan birga, mahalliy tadqiqotlarda inflyatsion bosim, naqd pul ulushi va moliyaviy savodxonlik darajasi kabi dolzarb muammolar alohida e’tibor qaratilgan.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Mazkur tadqiqot davomida pul muomalasini tartibga solishda moliya institutlarining rolini tahlil qilish uchun nazariy va empirik ma’lumotlar, shuningdek xalqaro va mahalliy amaliy tajribalar o‘rganildi. Tadqiqot natijalari bir qator muhim xulosalarni yuzaga chiqardi.

Tadqiqot ko‘rsatdiki, markaziy bank pul muomalasini tartibga soluvchi asosiy institut sifatida pul-kredit siyosati instrumentlarini samarali qo‘llash orqali iqtisodiy barqarorlikni ta’minlaydi. Qayta moliyalash stavkasi, majburiy zaxira talablari, ochiq bozor operatsiyalari va valyuta intervensiyalari orqali markaziy

bank inflyatsiya darajasini nazorat qiladi, pul massasi va kredit hajmini muvozanatlashtiradi. Muhokama shuni ko‘rsatadiki, markaziy bankning faoliyati pul muomalasini samarali boshqarish bilan bir qatorda iqtisodiy o‘sish sur’atlarini rag‘batlantiradi. Shu bilan birga, regulyativ mexanizmlarning yetarlicha kuchli bo‘lmasligi inflyatsiya va makroiqtisodiy nomutanosibliklar xavfini oshiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklari pul muomalasining uzluksizligini ta’minlaydigan asosiy subyektlar bo‘lib, ular kreditlash, depozitlarni jalb etish va to‘lov xizmatlarini ko‘rsatish orqali pul aylanishini jadallashtiradi. Nobank moliya institutlari, xususan mikrofinans tashkilotlari va lizing kompaniyalari, pul muomalasining past daromadli qatlamlarga kirishini ta’minlab, moliyaviy inklyuziyani oshiradi. Muhokama shuni ko‘rsatadiki, moliya institutlari faoliyatining samaradorligi nafaqat iqtisodiy o‘sish, balki ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda ham muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, kreditlash mexanizmlari samarali bo‘lishi uchun qarzdorlarning to‘lov qobiliyatini baholashda zamonaviy tahlil vositalari va risk boshqaruv tizimlari qo‘llanilishi zarur.

So‘nggi yillarda raqamli moliya, mobil banking va elektron to‘lov platformalari pul muomalasini sezilarli darajada transformatsiya qildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli moliya tizimlari pul muomalasining tezligini oshiradi, tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi va moliyaviy xizmatlarga kirishni kengaytiradi. Biroq muhokama shuni ko‘rsatadiki, raqamli moliya bilan bog‘liq kiberxavfsizlik tahdidlari va regulyativ moslik masalalari hali to‘liq hal qilinmagan. Shu sababli, moliya institutlari elektron to‘lov tizimlarining xavfsizligi va barqaror ishlashini ta’minlash uchun innovatsion regulyativ va texnologik yechimlarni joriy etishi lozim.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, pul muomalasini tartibga solishda bir qator muammolar mavjud:

- Naqd pul ulushining yuqoriligi va moliya tizimida naqdsiz hisob-kitoblarning yetarlicha rivojlanmaganligi.
- Inflyatsion bosimning kuchayishi va makroiqtisodiy barqarorlikni saqlashdagi qiyinchiliklar.
- Moliyaviy savodxonlik darajasining pastligi va aholining kredit madaniyatining yetarlicha rivojlanmaganligi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, pul muomalasini tartibga solishda moliya institutlarining ahamiyati o‘zgaruvchan iqtisodiy sharoitlar, raqamli texnologiyalar va global integratsiya jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq. Samarali moliya institutlari faoliyati iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, inflyatsiyani nazorat qilish va kreditlashni rivojlantirish orqali pul muomalasining samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, regulyativ va texnologik islohotlar yetarlicha amalga oshirilmasa, makroiqtisodiy risklar kuchayishi mumkin.

Xulosa. Mazkur ilmiy tezisda pul muomalasini tartibga solishda moliya institutlarining roli va ahamiyati kompleks tarzda o‘rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, pul muomalasining barqarorligi va samarali faoliyati iqtisodiy rivojlanish, inflyatsiya darajasini nazorat qilish, kreditlash tizimi samaradorligi va moliyaviy barqarorlik bilan bevosita bog‘liq.

Markaziy bank pul-kredit siyosati orqali pul massasi va foiz stavkalarini tartibga soladi, tijorat banklari va nobank moliya institutlari esa kreditlash, depozitlarni jalb etish hamda to‘lov xizmatlari orqali pul muomalasining uzluksizligini ta’minlaydi. So‘nggi yillarda raqamli moliya va elektron to‘lov tizimlarining rivojlanishi pul muomalasining tezligi va shaffofligini oshirdi, moliyaviy xizmatlarga kirishni kengaytirdi, biroq kiberxavfsizlik va regulyativ muvofiqlik masalalarini dolzarb qilmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, pul muomalasini samarali tartibga solish uchun moliya institutlari faoliyatini modernizatsiya qilish, raqamli moliya infratuzilmasini rivojlantirish, aholining moliyaviy savodxonligini oshirish va regulyativ mexanizmlarni kuchaytirish zarur. Shu jihatdan, moliya institutlarining pul muomalasini tartibga solishdagi roli nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda ham hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mishkin, F. S. (2019). *The Economics of Money, Banking, and Financial Markets* (12th ed.). Pearson.
2. Gomber, P., Kauffman, R. J., Parker, C., & Weber, B. (2018). *On the FinTech Revolution: Interpreting the Forces of Innovation*. Journal of Management Information Systems, 35(1), 220–265.
3. World Bank. (2022). *Global Financial Development Report 2022: Finance for an Equitable Recovery*. Washington, DC.
4. Abdullayev, A., & Karimov, B. (2021). *Moliya tizimi va pul muomalasini tartibga solishning nazariy asoslari*. Iqtisodiyot va Innovatsion Texnologiyalar Jurnali, 5(2), 45–62.
5. Xudoyberdiyev, D. (2023). *Raqamli moliya sharoitida pul muomalasining transformatsiyasi*. Toshkent: Iqtisodiyot Nashriyoti.
6. Jahon banki. (2021). *Financial Inclusion and Development*. Washington, DC.
7. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки. (2022). *Pul-kredit siyosatining asosiy yo‘nalishlari*. Toshkent.